

Серія “Світоглядні тексти східних культур”

武士道

НИТОБЕ ІНАДЗО
БУСІДО. ДУША ЯПОНІЇ
ПЕРЕКЛАД І КОМЕНТАРІ АНДРІЯ НАКОРЧЕВСЬКОГО

Моєму улюбленому дядькові Токітосі Ота, який навчив мене шанувати минуле й захоплюватися діяннями самурая, я присвячую цю маленьку книгу.

Дорога
Через гори, на якій стоїть він,
Зароджує у серці сумнів, чи є вона насправді шляхом.
Коли він дивиться на неї з низин безлюдних,
То йде вона лінією рівною вгору.
Неясності нема, усе безпомильно!
Але що то за рівчак, чи два,
Що видно на пустелі рівній по обидва боки?
Чи, може, якщо поглянути по-іншому на це,
Ті рівчаки самі по собі
Є засобом найкращим
Тренувати людське око, навчаючи того, чим є насправді віра?

— Роберт Браунінг, *Апологія єпископа Блугрема*

Є, якщо дозволено мені буде так висловитися, три могутні духи,
котрі час від часу ширяли над водами і давали головний поштовх
моральним чуттям та енергіям людства. Це духи свободи, релігії й честі.

— Геллем, *Європа в Середні віки*

Лицарство саме по собі — поезія життя.

— Фрідріх Шлегель, *Філософія історії*

ПЕРЕДМОВА ДО ДЕСЯТОГО, ВИПРАВЛЕНОГО ВИДАННЯ

Від часу першої публікації у Філадельфії— понад шість років тому— із цією маленькою книжкою трапилася несподівана історія, результати якої виявилися більш значущими, аніж можна було сподіватися.

Японський передрук витримав дев'ять видань. Теперішнє видання виходить водночас у Нью-Йорку та в Лондоні для англомовних читачів із цілого світу. Тим часом «Бусідо» переклав на махратті пан Дев із Гандеша, німецькою мовою— фройляйн Кауфманн із Гамбурга, богемською— п. Хора з Чикаго, польською мовою— Товариство науки й життя в Лембергу. Норвезька та французька версії також у процесі підготовки, планується китайський переклад.

Окремі розділи «Бусідо» було представлено угорським і російським читачам їхніми мовами. Детальний огляд, який майже дорівнює коментарю, було опубліковано японською мовою. Повний науковий коментар на допомогу тим, хто вивчає англійську мову, а саме учням молодшого віку, склав мій друг пан Х. Сакураї,¹ якому я теж багато чим завдячую за допомогу й у інші способи.

Мені було більше ніж приємно відчувати, що моя скромна робота знайшла зацікавлених читачів у зовсім різних колах, демонструючи, що її тематика певною мірою цікава для світу загалом. Надзвичайно тішить мене новина (яку я отримав із надійного джерела), що президент Рузвельт зробив мені честь— прочитав цей твір і поширив кілька примірників серед своїх друзів.

Вносячи поправки й доповнення до цього видання, я в основному обмежився конкретними прикладами. Я шкодую, що не зміг додати розділ про шанування батьків, яке вважається одним із двох коліс колісниці японської етики, а друге— це вірність. Мої труднощі з написанням такого розділу пояснюються більше моєю необізнаністю щодо ставлення на Заході до цієї особливої чесноти, аніж незнанням нашого власного ставлення до неї, і я не можу навести порівняння, які б мене самого задовольнили. Я сподіваюся колись написати детальніше про цю й інші теми. Усі теми, яких я торкнувся

на цих сторінках, можна й далі розвивати й обговорювати, але наразі я не бачу ясно шляху зробити обсяг цієї книги більшим, аніж він є.

Ця передмова була б неповною й несправедливою, якби я не віддав боргу своїй дружині за її ретельну вичитку рукопису, за корисні пропозиції та, перш за все, за її постійне заохочення.

I. H.

Коїсікава, Токіо, десяте число першого місяця, 1905

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Приблизно десять років тому, коли кілька днів я пробув під гостинним дахом видатного бельгійського юриста, уже оплаканого нами месьє де Лавел'є,² під час однієї з наших балачок тема розмови звернула на релігію. «Ви справді хочете сказати, — запитав шановний професор, — що у вас у школі не навчають релігії?» Після мого підтвердження, що таки не навчають, він раптом зупинився, заскочений, і голосом, який мені нелегко буде забути, повторив: «Ніякої релігії! Як же ви забезпечуєте моральне виховання?» Питання приголомшило мене в той момент. Я не міг дати готової відповіді, бо тих моральних заповідей, які я засвоїв у дитинстві, у школах не навчали. І лише коли я почав аналізувати різні елементи, які сформували мої уявлення про те, що правильно і що неправильно, я зрозумів: це *бусідо* вдихнуло їх у мене.

Безпосереднім поштовхом до написання цієї маленької книжки були часті запитання моєї дружини щодо причин, через які ті чи ті ідеї та звичаї панують у Японії.

У своїх спробах дати задовільні відповіді месьє де Лавел'є та дружині я зрозумів, що без знання феодалізму й *бусідо* моральні ідеї сучасної Японії неможливо збагнути.

Користуючись вимушеним неробством, яке спричинила тривала хвороба, я розташував у порядку, представленому нині читачам, деякі відповіді, що я давав під час наших домашніх розмов. Вони складаються в основному з того, чого мене навчали і що мені розповідали у мої юнацькі роки, коли феодалізм був іще в силі.

Ситуація, коли ти з одного боку маєш Лафкадіо Гірна³ та місіс Г'ю Фрейзер,⁴ а з іншого сера Ернеста Сатоу⁵ та професора Чемберлена,⁶ насправді не сприяє написанню оповіді про Японію англійською мовою. Єдина перевага, яку маю над ними, це те, що я можу зайняти позицію безпосередньо відповідального, тоді як ці видатні письменники є в кращому випадку адвокатами чи повіреними. Я часто думав: «Якби я мав їхній дар мови, я б представив Японію в більш красномовних висловах!»

Але той, хто розмовляє запозиченою мовою, повинен бути вдячним, якщо він може висловлюватися бодай зрозуміло.

На протязі всієї оповіді я намагався проілюструвати свої тези паралельними прикладами з європейської історії та літератури, вважаючи, що вони допоможуть зробити їх більш зрозумілими читачам-іноземцям.

Коли б якісь із моїх алузій щодо релігійних тем і служителів культу видалися образливими, я сподіваюся, що моє ставлення до самого християнства не буде поставлено під сумнів. До чого я не відчуваю симпатії—то це до церковних методів і форм, які затьмарюють учення Христа, а не до вчення самого по собі. Я вірю в релігію, якої Він навчав і яка передана нам у Новому Заповіті, а також у законі, записаному в серці. Крім того, я вірю, що Бог залишив Заповіт, який можна назвати «старим», кожному народу та нації—гоям чи євреям, християнам чи язичникам.⁷ Що стосується решти моєї теології, то я не маю наміру випробувати нею терпіння публіки.

На завершення цієї передмови я хотів би сказати слова подяки моїй подрузі Анні К. Гартсгорн⁸ за багато цінних порад і за типовий японський дизайн, який вона створила для обкладинки цієї книги.

I. H.

Малверн, Пенсильванія, дванадцятий місяць, 1899

- ¹ Сакураї Хікоітіро (櫻井 彦一郎, 1872–1929), перекладач і письменник. Працював разом із Нітобе над біографією Авраама Лінкольна, а в 1908 р. переклав «Бусідо» японською.
- ² Ідеться про Еміля Луї Віктора Лавел'є (Émile Louis Victor de Laveleye, 1822–1892), професора політичної економії, який 1873 р. став співзасновником Інституту міжнародного права—тому, можливо, Нітобе називає його юристом. Нітобе віддав Лавел'є навесні 1887 р.
- ³ Лафкадіо Гірн (Lafcadio Hearn 1850–1904)—журналіст і письменник греко-ірландського походження, який 1890 р. потрапляє в Японію, закохується в цю країну і навіть приймає японське громадянство й ім'я Коїдзумі Якумо (小泉 八雲). Автор 15 дуже популярних книжок про Японію, які чи не вперше ознайомили західного читача з цією загадковою на той час країною.
- ⁴ Мері Крофорд Фрейзер (Mary Crawford Fraser 1851–1922), письменниця, дружина британського посла в Японії Г'ю Фрейзера, авторка книги «Дружина дипломата в Японії. Листи з дому в дім» (*A Diplomatist's Wife in Japan—Letters from Home to Home*), (1899).
- ⁵ Ернест Мейсон Сатоу (Ernest Mason Satow 1843–1929), британський дипломат і вчений, що прожив у Японії 25 років, автор англійсько-японського словника, а також кількох книжок і багатьох статей про Японію.
- ⁶ Безіл Голл Чемберлен (Basil Hall Chamberlain 1850–1935)—професор Токійського університету, один із провідних британських японознавців.
- ⁷ Нітобе був переконаний, що дохристиянські релігії й учення не були цілком єретичними, а несли в собі часткову істину, повністю явлену вже в християнському вченні, і тому він порівнює ці релігії зі Старим Заповітом.
- ⁸ Анна Коуп Гартсгорн (Anna Core Hartshorne 1957) понад 40 років прожила в Японії, заснувала 1900 р. в Токіо коледж Цуда, перший вищий навчальний заклад для жінок. Була подругою дружини Інадзо Нітобе й активно сприяла написанню його книги. У 1902 р. видала власну книгу «Японія та її люди» (*Japan and Her People*).

РОЗДІЛ I

БУСІДО ЯК ЕТИЧНА СИСТЕМА

Лицарство — це квітка, не менш укорінена в японській землі, ніж її символ — вишневий цвіт.⁹ І це не засушений зразок старовинної чесноти, збережений у гербарії нашої історії. Це досі живий об'єкт сили й краси серед нас — якщо навіть лицарство не втілюється у форми, до яких можна доторкнутися, воно, тим не менше, насичує своїми пахощами моральну атмосферу й дає нам зрозуміти, що ми досі перебуваємо під його потужним закляттям. Ті суспільні умови, які породили його й виплекали, давно зникли, але мов далекі зірки, що колись горіли, а тепер згасли, однак їхнє проміння досі долітає до нас, — так і світло лицарства, дитини феодалізму, усе ще освітлює наш моральний шлях, переживши суспільний устрій, що його породив. Мені приємно розмірковувати над цією темою словами Берка,¹⁰ який проголосив загальновідомий зворушливий панегірик над закинутим катафалком його європейського прототипу.

Є прикрий брак поінформованості щодо Далекого Сходу, якщо навіть такий ерудований науковець, як доктор Джордж Міллер, не вагався стверджувати, що лицарства чи будь-якого іншого схожого стану ніколи не існувало в давніх чи сучасних східних народів.¹¹ Однак таке незнання можна вибачити, тому що третє видання праці шановного доктора з'явилася того самого року, коли комодор Перрі стукав у браму нашої винятковості.¹² Більше ніж через десять років по тому, коли наш феодалізм був уже при смерті, Карл Маркс, пишучи свій «Капітал», привернув увагу своїх читачів до особливих можливостей вивчення соціальних і політичних інститутів феодалізму, які тоді можна було побачити наживо лише в Японії.¹³ Я також хотів би повернути західних дослідників у сфері історії та етики до вивчення лицарства в нинішній Японії.

Яким би заманливим не був історичний трактат, у якому б порівнювалися європейський і японський феодалізм та лицарство, приділяти багато уваги тому — не завдання цієї праці. Я радше намагаюся розказати, *по-перше* — про походження та витоки нашого лицарства, *по-друге* — про його характер і вчення, *по-третє* — про його вплив на маси, і *по-четверте* — про безперервність і постійність його впливу. Що ж до цих тем, то перша буде короткою і побіжною — бо інакше мені довелося б

⁹ Мається на увазі сакура, автентична назва якої на той час іще не була широко відома на Заході.

¹⁰ Едмунд Берк (Edmund Burke, 1729–1797), ірландський державний діяч, економіст і філософ, вважається «батьком» сучасного консерватизму. У своєму широко відомому на той час політичному памфлеті «Роздуми щодо революції у Франції» (*Reflections on the Revolution in France*, 1790) Берк писав, що притаманна лицарству відданість сюзерену робила непотрібним політичне насильство, але революція у Франції все змінила — «Епоха лицарства минула. На зміну їй прийшла епоха софістів, економістів і бухгалтерів, тож слава Європи зникла назавжди».

¹¹ *History Philosophically Illustrated* («Філософська ілюстрована історія», 3-тє видання, 1853, т. II, с. 2.) Книга кембриджського професора Джорджа Міллера (George Miller, 1764–1848) *History, Philosophically Illustrated, from the Fall of the Roman Empire, to the French Revolution* («Історія, філософськи ілюстрована, від падіння Римської імперії до Французької революції», 1832).

¹² Ідеться про так зване примусове «відкриття» Японії американською ескадрою під командуванням комодора Меттью Колбрайта Перрі (Matthew Calbraith Perry, 1794–1858) у 1853–1854 рр. після кількох століть майже повної ізоляції Японії від навколишнього світу, що привело, урешті-решт, до прискореної модернізації та часткової вестернізації Японії, яка розпочалася в 1868 р.

¹³ Маркс зокрема писав: «Японія з її суто фєвдальною організацією земельної власности та з її розвиненим дрібносельським господарством дає куди вірніший образ європейського середньовіччя, ніж усі наші книги з історії, здебільшого продиктовані буржуазними забобонами» (Карл Маркс. Капітал. Т. 1. Харків, Партвидав «Пролетар», 1933. С. 618).

провести своїх читачів манівцями нашої національної історії; на другій ми зупинимося довше, бо наш спосіб мислення та дій скоріш за все найбільше зацікавить дослідників міжнародної етики й порівняльної етології,¹⁴ а решта розглядатимуться як ті, що з цього випливають.

Японське слово, що я його приблизно переклав як «лицарство», в оригіналі значить більше, аніж «вершництво».¹⁵ *Бу-сі-до* означає дослівно «військового лицаря шлях» — шлях, якого має дотримуватися військова шляхта у своєму повсякденному житті, а також у своєму покликанні; коротше кажучи — «Заповіді лицарства», закони честі класу воїнів. Таким чином дослівно переклавши це слово, я дозволю собі вживати його надалі в оригінальній формі. Використання оригінального терміну бажане також із тієї причини, що це вчення настільки специфічне й унікальне, породжує настільки своєрідний спосіб мислення й характер, настільки зумовлене місцевими особливостями, що має бути визнаним єдиним у своєму роді. Крім того, звучання деяких слів так експресивно передає особливості раси,¹⁶ що навіть найкращі перекладачі лише почасти можуть дати собі з ними раду, не кажучи вже про абсолютну невідповідність і помилковість перекладу. Хто може за допомогою перекладу покращити розуміння того, що означає німецьке *Gemüth*,¹⁷ або хто не відчуває різниці між двома словами, так тісно пов'язаними між собою, як англійське *gentleman* і французьке *gentilhomme*?¹⁸

Тож бусідо — це кодекс моральних принципів, дотримання якого вимагалось від лицарів. Кодекс неписаний — у кращому випадку він складається з кількох сентенцій, які передаються з уст в уста або виходять із-під пера якогось відомого воїна чи мудреця. Але переважно цей кодекс не фіксується ані усно, ані на письмі, і від того набуває ще більшої сили саме як дія і як закон, записаний на скрижалях серця. Цей кодекс — не результат творчості якоїсь однієї голови, якою б здібною вона не була, чи життя якоїсь однієї людини, яка б вона не була славетна. Він органічно виростав упродовж десятиліть і століть військової служби. Він, мабуть, посідає таке ж місце в історії етики, що й англійська конституція в політичній історії, але зовсім не схожий на *Magna Carta* або *Habeas Corpus Act*.^{19,20} Правда те, що на початку XVII ст. було оприлюднено Військові статuti (*Буке хатто*²¹), але їхні тринадцять коротких статей опікувалися головним чином шлюбами, замками, союзами тощо, тоді як дидактичних правил вони майже не торкалися. Тому ми не можемо вказати на певний час та місце і сказати:

- ¹⁴ Етологія — наука, що вивчає поведінку тварин. У XIX ст., до формування антропології і психології як окремих дисциплін, спрямованих винятково на вивчення *homo sapiens*, займалася й дослідженнями людської поведінки.
- ¹⁵ Англійське слово для позначення лицарства — *chivalry* — походить від старофранцузького *chevalerie* (від *cheval* — «кінь»), що може бути перекладено як «вояк на коні». Витоково використовувалося для позначення кіннотників, і лише згодом для позначення лицарства — вояків, що мають певний окремишній соціальний статус, ідеали та код поведінки. Українське «лицар» походить від німецького *Ritter*, що теж витоково означало «вершник».
- ¹⁶ Слово «раса» широко вживалося наприкінці XIX — початку XX ст. як синонім слів «нація», «народ». Саме в цьому сенсі його використовує Нітобе. Заради збереження стилістичної специфіки тексту я використовую прямий переклад слова.
- ¹⁷ Німецьке *Gemüth* використовується для позначення психоемоціональних особливостей окремих індивідів або народів. Найближчий аналог українською — характер або ментальність.
- ¹⁸ Хоча англійське *gentleman* походить від французького *gentilhomme*, але вважається, що воно набуло нового значення у Великій Британії для позначення особливого класу освічених, вихованих, шляхетних людей, і йому немає аналогів у французькій соціальній реальності.
- ¹⁹ Повна назва *Magna Carta Libertatum* (Велика хартія свобод) — документ 1215 р., який було укладено між тодішнім англійським королем Джоном (1166–1216) і групою повсталих проти його правління баронів. У ній прописується обмеження прав монарха й натомість гарантуються певні невіддільні права для аристократії та церкви. Часто називається першою англійською конституцією.
- ²⁰ Повна назва «Акт про краще забезпечення свободи підданих та про запобігання ув'язненню за морями (тобто в колоніях — АН)» (*An Act for the better securing the Liberty of the Subject, and for Prevention of Imprisonment beyond the Seas*) — закон, ухвалений парламентом Англії 1679 р., який забезпечував права заарештованих, зокрема права особисто постати перед судом для оскарження арешту. Суд після отримання відповідного прохання від заарештованого видавав наказ «представити тіло» (лат. *habeas corpus*), тобто наказ доставити заарештованого до суду для ухвалення рішення.
- ²¹ *Буке хатто* 武家法度, точніше *Буке сьо хатто* 武家諸法度 — компендіум законів (*хатто*), ухвалених щодо військових домів (*буке*) між 1615 і 1717 рр.

«Ось його початок». Тільки тому, що він став усвідомлюватися у феодальну епоху, його походження, у часовому вимірі, може ототожнюватися з феодалізмом. Але сам феодалізм сплетено з безлічі ниток, і бусідо поділяє з ним його складну природу. Як щодо Англії можна сказати, що політичні інститути феодалізму датуються норманським завоюванням, так само і щодо Японії можна сказати, що поява бусідо збігається з піднесенням Йорітомо²² в кінці XII століття.

Однак у Англії ми знаходимо соціальні елементи феодалізму, що існували задовго до Вільгельма Завойовника,²³ і так само зародки феодалізму в Японії існували набагато раніше за згаданий період.

Знову ж таки, у Японії, як і в Європі, професійний клас вояків природним чином вийшов на авансцену водночас із формальним настанням феодалізму. Вони були відомі як самураї, що означає буквально щось на зразок староанглійського *sniht* (кнехт, лицар), охоронці або прислужники — схожі за типом на *soldurii*,²⁴ які, за згадкою Цезаря, існували в Аквітанії, або *comitati*,²⁵ які, згідно з Тацитом, ішли за германськими вождями його часів; або, якщо навести ще пізнішу паралель, *milites medii*,²⁶ про які можна прочитати в історії середньовічної Європи. Китайсько-японські слова *буке* або *бусі*²⁷ (лицарі-вояки) також стали широкоживаними. Вони були привілейованим класом і витоково мали природним чином рекрутовано впродовж тривалого періоду постійної війни з найбільш мужніх і найбільш авантюричних, і в міру того, як ішов процес добору, найбільш боязкі та слабкі відкидалися, і лише «груба раса, чоловіча до межі, із силою брутальною», якщо запозичити слова Емерсона,²⁸ вижила, щоб утворити роди й поповнити ряди *самураїв*. Коли вони набули великої честі й великих привілеїв, а відповідно й великих обов'язків, то незабаром відчули потребу в загальних стандартах поведінки, тим більше, що вони постійно були в агресивному стані й належали до різних кланів. Так само як медики обмежують змагання між собою професійною ввічливістю, так само як адвокати сидять на судах честі у справах про порушення етикету, так і воїни повинні мати деякі інституції для остаточного рішення щодо їхніх проступків.

Чесна поведінка у бійці! Які плідні зародки моралі лежать у цьому примітивному відчутті, при-
таманному дикості та дитинству. Хіба це не коріння всіх військових і цивільних чеснот? Ми

²² Мінамото-но Йорітомо (源頼朝, 1147–1199), очільник самурайського клану Мінамото, який в 1192 р. став фактичним володарем Японії, сконцентрувавши в своїх руках реальну владу в країні. З того часу і до 1868 р. Японією де-факто керували самурайські ватажки, вищі з яких отримували титули *сьогунів*-«генералів» із рук імператора, що зберігав свій символічний і церемоніальний статус першої особи в державі, але цілковито залежав від сьогунів.

²³ Вільгельм I Завойовник (1027–1087), герцог Нормандії, що 1066 р. вторгся до Англії і став її першим нормандським королем.

²⁴ *Soldurii* — персональна дружина пов'язаних між собою клятвою воїнів кельтських вождів Аквітанії. Її згадує Гай Юлій Цезар (100–44 до н. е.) у «Записках про Галльську війну» (*Commentarii de Bello Gallico*). Від цієї назви походить сучасне слово «солдат».

²⁵ У своєму творі «Германія» (*Germania*, 98 р. н. е.) римський історик Публій Корнелій Тацит (Publius Cornelius Tacitus, 56–117) пише про існування особливої клятви, яку він називає *comitatus*, що зв'язувала воїнів і вождів германських племен, згідно з нею воїн не мав права покинути поле битви раніше за вождя. *Comitati* — воїни, зв'язані такою клятвою.

²⁶ *Millites medii* — назва професійних вояків у середньовічній Європі, яка витоково розповсюджувалася виключно на кінноту (лицарів), але згодом розповсюдилася на будь-якого професійного солдата.

²⁷ Слова *буке* (武家, дослівно «військовий дім» або «військовий клан») *бусі* (武士, дослівно «вояк») Нітобе називає «китайсько-японськими» через особливості японської мови, у якій слова, що записувалися більше ніж двома ієрогліфами, читалися на китайський манер, але відповідно до фонетичних особливостей японської мови.

²⁸ Цитата з подорожніх нотаток *English traits* («Характерні особливості англійців», 1856) американського публіциста й філософа Ральфа Волдо Емерсона (Ralph Waldo Emerson, 1803–1882).

всміхаємося (наче ми це переросли!), чуючи хлопчаче бажання маленького британця Тома Брауна «залишити по собі ім'я хлопця, який ніколи не знущався над маленькими та не відступав перед великими».²⁹ А втім, хто не знає, що це бажання є наріжним каменем, на який можуть спиратися моральні структури величезних розмірів? Чи можна мені зайти навіть так далеко, аби сказати, що найбільш м'яка й найбільш миролюбна з релігій³⁰ сприяє цьому прагненню? Бажання Тома — це основа, на якій великою мірою будується велич Англії, і нам не забере багато часу з'ясувати, що *бусідо* не стоїть на меншому п'єдесталі. Хоча війна сама по собі, наступальна вона чи оборонна, як справедливо свідчать квакери, неправильна й жорстока річ, ми тим не менше можемо повторювати за Лессінгом:³¹ «Ми знаємо, із яких недоліків постають наші чесноти».³² «Падлюки» та «боягузи» — ці епітети найбільш образливі для здорових, простих натур. У дитинстві життя починається з цих понять, і в лицарстві також, але в міру того, як життя стає ширшим і стосунки багатограннішими, рання віра потребує підтвердження від вищих авторитетів і більш раціональних джерел для власного обґрунтування, задоволення та розвитку. Якби військові системи діяли самі по собі, без вищої моральної підтримки, наскільки далеким залишився б ідеал лицарського стану від лицарства! У Європі християнство, тлумачене з поступками, зручними для лицарства, вдихнуло в нього тим не менш духовне. «Релігія, війна і слава були трьома душами ідеального християнського лицаря», — каже Ламартін.³³ У Японії було кілька джерел *бусідо*.

²⁹ Цитата з книги *Tom Brown's School Days* («Шкільні часи Тома Брауна», 1857) англійського адвоката та письменника Томаса Г'юза (Thomas Hughes 1822–1896).

³⁰ Мається на увазі християнство.

³¹ Готгольд Ефраїм Лессінг (1729–1781), німецький драматург і мислитель, «батько» німецької класичної літератури.

³² Джон Раскін (John Ruskin, 1819–1900), англійський письменник і теоретик мистецтва — *АН*) був одним із найбільш м'якосердих і миролюбних людей, що будь-коли жили. І все-таки він вірив у війну з усією пристрасною шанувальника енергійного життя. У «Кроні дикої оливи» він пише: «Коли я кажу вам, що війна — це основа всіх мистецтв, я маю на увазі й те, що вона є основою всіх високих чеснот і здібностей людей. Мені дуже дивно було, коли я це з'ясував, це дуже жахливо, — але я сприймаю це як цілком беззаперечний факт... Коротко кажучи, я виявив, що всі великі нації навчилися правди слова та сили думки на війні, що вони були плекані війною й розбещувалися миром, тренувалися війною й ошукувалися миром, — одним словом, що вони народжувалися у війні й занепадали під час миру».

³³ Альфонс Марі Луї де Прат де Ламартін (Alphonse Marie Louis de Prat de Lamartine, 1790–1869), французький письменник і політичний діяч.

РОЗДІЛ II

ДЖЕРЕЛА БУСІДО

Я почну з буддизму. Він забезпечує відчуття спокійної довіри до долі, тихе підкорення неминучому, стоїчний спокій перед небезпекою чи лихом, нехтування життям і товаришування зі смертю. Найкращий учитель фехтування, коли побачив, що його учень оволодів найвищим рівнем його мистецтва, сказав йому: «Після цього моя наука має поступитися вченню дзен».³⁴ «Дзен» — це японський еквівалент дг'яни,³⁵ що «являє собою намагання людини досягти через медитацію таких царин думки, які лежать поза межами того, що можна передати словами».³⁶ Його метод — це споглядання, а його суть, наскільки я розумію її, полягає в тому, щоб бути переконаним у принципі, який лежить у основі всіх явищ і, якщо це можливо, самого Абсолюту, — і таким чином привести себе в гармонію з цим Абсолютом. Визначене таким чином, вчення дзен було чимось більшим, аніж догма секти, і хто б не досяг відчуття Абсолюту, він підносить себе над буденними речами й пробуджується «до нового Неба і нової Землі».

Те, чого буддизм не міг дати, сінтоїзм³⁷ пропонував із надлишком. Вірність сюзерену, пошана до пам'яті предків і синівська шанобливість, яких не вчить тією самою мірою жодне з віросповідань, прищеплювалися доктринами сінто, втихомирюючи зарозумілість самурайського характеру. У сінтоській теології немає місця догмі про «первородний гріх». Навпаки, тут віра у вроджену доброту й богоподібну чистоту людської душі, обожнюваної як адітум,³⁸ звідки проголошуються божественні пророцтва. Усім впадає в око, що в сінтоських святилищах немає об'єктів і знарядь поклоніння, і що звичайне дзеркало, підвішене у святилищі, — найважливіша частина його оздоблення. Присутність цього предмета легко пояснити: він представляє людське серце, яке, коли ідеально спокійне й чисте, відображає сам образ божества. Тож коли ви стоїте перед святилищем із метою поклоніння, ви бачите своє власне зображення, що відображається в його осяйній поверхні, і поклоніння рівнозначне давньому дельфійському наказу: «Пізнай себе».³⁹ Але самопізнання не означає ані в грецькому, ані в японському вченні знання фізичного аспекту людини, її анатомії чи психофізики — це має бути знання морального різновиду, інтроспекція моральної природи. Моммзен,⁴⁰ порівнюючи грека й римлянина,

³⁴ Слова, які приписуються Ягю Муненорі (柳生宗矩, 1571–1646), учителю фехтування на мечех перших сьогунів Токугава, з якими він звернувся до свого учня, третього сьогуна Токугава Іеміцу. Приятелював із відомим наставником дзен-буддизму Такуан Сохо (沢庵宗彭, 1573–1645), від якого він отримував настанови у формі листів.

³⁵ Дг'яна (яп. *дзен* 禅) — санскритський термін для позначення певного різновиду медитативної практики, в основі якої є концентрація уваги того, хто медитує, на диханні, завдяки чому досягається максимальне заспокоєння психоментальних процесів.

³⁶ Лафкадіо Гірн, Екзотичне та ретроспективне (Lafcadio Hearn, *Exotics and Retrospectives*), с. 84.

³⁷ Витокова японська релігія на кшталт українського язичництва, у якій шанувалися різноманітні природні божества-*ками*, а також обожествлені предки родів. Після поширення з VI ст. буддизму продовжувала існувати в певному симбіозі з ним. У період Мейдзі (1868–1912) ці дві релігійні традиції було примусово розділено.

³⁸ Адітум (лат. *adytum*) — особлива кімната, розташована в глибині основного приміщення римського храму, у ній перебувала статуя божества. Вважалася найсвятішим місцем, куди могли заходити зазвичай лише священики.

³⁹ «Пізнай себе» (грец. γνῶθι σεαυτόν) — напис, що розміщувався на вхідній стіні храму Аполона в Дельфах.

⁴⁰ Теодор Моммзен (Theodor Mommsen, 1817–1903) — знаменитий історик XIX ст., фахівець в галузі давньоримської історії та права.

каже, що коли перший поклонявся богам, він зводив очі до Неба, бо його молитва була спогляданням, а римлянин покривав голову, бо він займався рефлексією. По суті, так само як римська концепція релігії, наша рефлексія робила головною не стільки мораль, скільки національну свідомість індивіда.

Притаманне сінто поклоніння природі закохує нашу глибинну душу в країну, а поклоніння предкам, простежуючи від роду до роду, зробило імператорську сім'ю витокком для всієї нації. Для нас країна — щось більше, аніж земля, із якої добувають золото, або поля, на яких вирощують зерно, — це священне місце перебування богів, духів наших прабатьків. Для нас імператор — це більше, аніж голова правової держави чи патрон культури, він є втіленим представником Неба на землі, у його особі злилися сила Неба і його милість. Якщо те, що каже месьє Бутмі⁴¹ щодо англійської монархії, правильне, а саме що вона «є не лише втіленням влади, але й витокком і символом національної єдності»⁴² — а так, я вважаю, і є, — то те ж у подвійному чи потрійному обсязі можна стверджувати щодо монарших осіб у Японії.

Положення сінтоїзму охоплюють дві домінуючі особливості емоційного життя нашої раси — патріотизм і лояльність. Артур Мей Кнапп⁴³ дуже правдиво пише: «У єврейській літературі дуже часто важко сказати, чи письменник говорить про Бога — чи про спільноту, про Небо — чи про Єрусалим, про месію — чи про саму націю».⁴⁴ Схожу плутанину можна помітити й у нашій національній вірі. Я сказав «плутанину», тому що вона такою буде вважатися з точки зору логічного інтелекту — через її словесну невизначеність; але все ж, залишаючись вмістилищем національного інстинкту та расових почуттів, вона ніколи не претендувала на те, аби бути систематичною філософією чи раціональним богослов'ям. Ця релігія — або, можливо, правильніше сказати расові емоції, які ця релігія виражає, — прищепили бусідо вірність до государя і любов до країни. Вони виражають себе більше як імпульси, ніж як доктрини, тому що сінтоїзм, на відміну від середньовічної християнської церкви, майже не вимагає від своїх послідовників дотримання якогось віровчення, надаючи їм водночас прямі й прості настанови.

Що стосується суто етичних доктрин, то настанови Конфуція⁴⁵ були найпліднішим джерелом бусідо. Його проголошення п'яти моральних відносин між паном і слугою (тим, хто править, і тим, ким

⁴¹ Еміль Бутмі (Émile Boutmy, 1835–1906), французський політолог і соціолог.

⁴² *The English People* («Англійський народ»), с. 188.

⁴³ Артур Мей Кнапп (Arthur May Knapp, 1841–1921), з 1888 очолював місію християн-унітаріанців у Японії, із 1900 по 1910 — власник і редактор англійської газети *Japan Advertiser* у Токіо.

⁴⁴ *Feudal and Modern Japan* («Феодална та сучасна Японія»), т. 1, с. 183.

⁴⁵ Кун-цзи (孔子, латинізоване ім'я Конфуцій, 551–479) — найвпливовіший китайський мислитель, засновник етико-політичного вчення, яке на Заході називається конфуціанством.

правлять), батьком і сином, чоловіком і дружиною, старшим і молодшим братами і між другом та другом, було не чим іншим як підтвердженням визнаного інстинктом раси ще до того, як його твори було завезено з Китаю. Спокійний, милостивий і наповнений повсякденною мудрістю характер його політико-етичних приписів особливо добре годився для самураїв, які утворили панівний клас. Його аристократичний і консервативний тон був добре пристосований до вимог цих військових державних діячів. Наступним за Конфуцієм, зважаючи на його величезний вплив на бусідо, іде Менцій.⁴⁶ Його переконливі й часто досить демократичні теорії були надзвичайно привабливими для натур, що їм симпатизували, і навіть вважалися небезпечними й підривними для наявного соціального порядку,⁴⁷ тож твори Менцій довгий час перебували під забороною цензури. Усе ж таки слова цього на-тхненника знаходили постійний відгук у серцях самураїв.

Твори Конфуція і Менція були головними підручниками для молоді та найвищим авторитетом у дискусіях між старшими людьми. Проте проста обізнаність із класичними творами цих двох мудреців високо не шанувалася. Поширене прислів'я висміювало тих, хто мав лише інтелектуальні знання щодо вчення Конфуція, як людину, котра завжди в процесі навчання, але зовсім знає «Лунь юй».⁴⁸ Типовий самурай називає такого читайла книжковим п'яничкою. Інший⁴⁹ порівнює навчання з овочем, від якого погано тхне, і який треба варити й варити, перш ніж він стане придатним до споживання. Від людини, яка мало читає, тхне трохи педантом, а від людини, яка читає багато, педантом тхне ще більше. І той, і той однаково неприємні як люди. Кажучи про це, автор мав на увазі, що знання стає справжнім лише тоді, коли зливається з розумом того, хто навчається, і проявляється в його характері. Інтелектуал вважався машиною, а інтелект таким, що підкоряється етичним міркуванням. Людина і всесвіт вважалися однаково духовними та етичними. Бусідо не міг прийняти судження Гакслі⁵⁰ про те, що космічний процес був не-моральним.

Бусідо легковажить знанням як таким. Воно не є самоціллю, а лише засобом для досягнення мудрості. Отже, той, хто не досяг її, вважався не ліпшим за зручний механізм, який може видавати вірші та сентенції на потребу. Отже, знання за своєю природою вважалось тотожним його практичному застосуванню в житті, і ця Сократова доктрина знайшла свого найбільшого виразника в особі

⁴⁶ Мен-цзи (孟子, латинізоване ім'я Менцій, 372–289) — другий за впливом після Кун-цзи конфуціанський мислитель.

⁴⁷ Мен-цзи вчив, що правителі мають бути милостивими до народу, інакше народ має право скинути їх, спираючись на волю Неба.

⁴⁸ «Лунь юй» («Судження і вислови» 論語) — збірка повчальних висловлювань Кун-цзи (Конфуція), яку уклали його послідовники вже після його смерті.

⁴⁹ Перефразування вислову Міура Байен (三浦梅園, 1723–1789), японського філософа-конфуціанця і економіста.

⁵⁰ Томас Генрі Гакслі (Thomas Henry Huxley, 1825–1895), британський природознавець, зоолог, пропагандист дарвінізму, автор книги *Evolution and Ethics* («Еволюція та етика», 1893).

китайського філософа Ван Янміна,⁵¹ який ніколи не втомлювався повторювати: «Знати й діяти — це одне і те саме».

Оскільки я вже торкнувся цієї теми, то прошу читача відволіктися на мить від основної розповіді, бо деякі з найбагатородніших *бусі* зазнали сильного впливу вчення цього мудреця. Західні читачі легко впізнають у його творах багато паралелей із Новим Заповітом. Роблячи поправку на терміни, притаманні кожному з цих учень, фрагмент «Шукайте ж найперш Царства Божого й правди Його, а все це вам додасться» (Матвія 6:33)⁵² передає думку, яку можна знайти майже на кожній сторінці Ван Янміна. Його японський послідовник⁵³ каже: «Господь неба й землі та всіх живих істот, перебуваючи в серці людини, стає його розумом (кокоро⁵⁴); отже розум — це жива річ, що завжди сяє». І ще: «Духовне світло нашої суті є чистим і на нього не впливає воля людини. Воно спонтанно виникає в нашій свідомості, воно показує що є правильним і неправильним, — і тоді воно називається сумлінням. І ще воно є світлом, яке походить від небесного бога». Як же ці слова надзвичайно схожі з деякими уривками з Ісаака Пенінгтона⁵⁵ чи інших філософських містиків! Я схильний думати, що японська ментальність у тому вигляді, якого вона набуває у простих положеннях сінто, була особливо сприятливою для сприйняття вчення Ван Янміна. Він доводить свою доктрину про безпомилність сумління до крайнього трансценденталізму,⁵⁶ приписуючи йому здатність відчувати не тільки різницю між правильним і неправильним, але й сприймати природу психічних і фізичних явищ. Заперечуючи існування речей поза людським сприйняттям, у своєму ідеалізмі він досяг Берклі⁵⁷ та Фіхте⁵⁸ — якщо не перевершив їх. Навіть якщо в його системі були всі логічні помилки, у яких звинувачують соліпсизм,⁵⁹ вона мала надзвичайну переконливу силу, а її моральний вплив на формування індивідуальності характеру та врівноваженості вдачі беззаперечний.

Таким чином, які б не були їхні витоки, основні принципи, що їх *бусідо* запозичив і асимілював у собі, були нечисленні й прості. Але попри цю нечисленність і простоту їх було достатньо, щоб забезпечити усталений перебіг життя навіть у небезпечні дні найбуремнішого періоду нашої історії. Цілісна, позбавлена витонченості натура наших предків-воїнів отримала необхідну їжу для свого духу з суміші здорового глузду та фрагментарних учень, дібраних у тому вигляді, у якому вони були, на

⁵¹ Ван Янмін (王陽明, 1472–1529), філософ-неоконфуціанець, засновник так званої «науки серця» (кит. *сіньюе* 心学).

⁵² Тут і далі Святе письмо цитується в перекладі Івана Огієнка.

⁵³ Міва Сіссай (三輪執斎 1669–1744), вчений-неоконфуціанець, що схилявся у своїх поглядах до вчення Ван Янміна.

⁵⁴ Кокоро 心 — дослівно «серце», у далекосхідній традиції вважалося зосереддям психоментальних функцій людини.

⁵⁵ Ісаак Пенінгтон (Isaac Penington, 1616–1679), один із перших активних членів Релігійної спілки друзів (квakerів), відомий своїми численними творами на релігійну тематику, які досі активно читають прибічники цієї версії протестантизму.

⁵⁶ Трансценденталізм — філософський рух, що постав у США в 20–30 рр. XIX ст. Головна теза полягає в ствердженні витокової доброти людської природи, яка споганюється під впливом суспільства.

⁵⁷ Джордж Берклі (George Berkeley, 1685–1753), єпископ англіканської церкви й філософ, який заперечував існування матеріальної субстанції та вважав усі матеріальні об'єкти лише ідеями, що сприймаються розумом і не існують поза межами цього сприйняття.

⁵⁸ Йоганн Готліб Фіхте (Johann Gottlieb Fichte, 1762–1814), філософ, засновник так званого німецького ідеалізму, розвивав теорію самосвідомості як соціального феномену та основи буття індивіда.

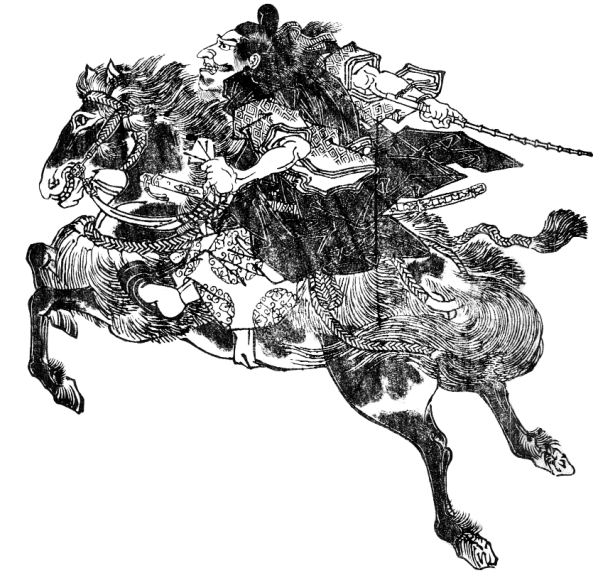
⁵⁹ Соліпсизм — напрям у філософії, що стверджує розум як єдину реальність, тоді як існування всього поза межами розуму ставиться під сумнів.

шляхах і стежках давньої думки, і, стимульована відповідно до вимог доби, сформувала з цієї збиранці новий та унікальний тип мужності. Гострий на розум французький мудрець маркіз де Ла Мазельєр⁶⁰ так підсумовує своє враження від XVI століття: «У середині XVI століття в Японії хаос запанував усюди — в уряді, у суспільстві, у церкві. Але громадянські війни, манери, що повернулися до варварства, необхідність кожному забезпечувати справедливість для себе — це все сформувало чоловіків, яких можна порівняти з тими італійцями XVI століття, в яких Тен⁶¹ хвалить «енергійну ініціативу, звичку до несподіваних рішень та відчайдушних починань, величезну здатність робити і страждати». У Японії, як і в Італії, «брутальні манери Середньовіччя», зробили з чоловіка досконалу тварину, «абсолютно войовничу і абсолютно стійку». І саме тому XVI століття демонструє основну властивість японської раси в її максимальному прояві, те велике розмаїття, яке можна знайти між напрямками думок, а також між темпераментами. Якщо в Індії та навіть у Китаї чоловіки, здається, відрізняються головним чином за ступенем енергії або інтелекту, в Японії вони також різняться оригінальністю характеру. Нині індивідуальність є ознакою вищих рас і вже розвиненої цивілізації. Якщо скористатися улюбленим виразом Ніцше,⁶² ми могли би сказати, що в Азії говорити про людей загалом — це значить говорити про рівнини, тоді як у Японії, так само як і в Європі, їх насамперед репрезентують гори». Що ж до типових особливостей чоловіків, про яких пише маркіз де Ла Мазельєр, — давайте звернемося й ми самі до них. Почну з поправності.

⁶⁰ Антуан де Ла Мазельєр (Antoine de La Mazelière, 1864–1937), автор восьми томної праці *Le Japon: histoire et civilisation* («Японія: історія і цивілізація», 1907–1923).

⁶¹ Іпполіт Адольф Тен (Hippolyte Adolphe Taine, 1828–1893), французький філософ та історик.

⁶² Фрідріх Вільгельм Ніцше (Friedrich Wilhelm Nietzsche, 1844–1900), німецький філософ. Образ гір і долин та різних вдач людей взято з його книги *Also sprach Zarathustra: Ein Buch für Alle und Keinen* («Так казав Заратустра. Книжка для всіх і ні для кого»).

Розділ III

ПОПРАВНІСТЬ АБО СПРАВЕДЛИВІСТЬ

Тут ми виокремлюємо найважливішу заповідь у кодексі самурая. Для нього немає нічого більш ненависного, аніж підступні угоди та нечесні справи. Концепція поправності⁶³ може бути помилковою — вона може бути вузькою. Відомий бусі визначає її як рішучість: «Правильність — це непохитна рішучість щодо вибору певної поведінки у відповідності до здорового глузду: померти, коли правильно померти, бити, коли правильно бити».⁶⁴ Інший говорить про це такими словами: «Поправність — це кістка, яка надає твердості й статури. Без кісток голова не може втриматися зверху хребта, руки рухатися, а ноги стояти, — так само і без поправності ані талант, ані навчання не зроблять із людини самурая. Якщо маєш поправність, то відсутність якихось досягнень — це ніщо».⁶⁵ Менцій називає людяність — серце-розумом людини, а поправність або справедливість — його шляхом. «Як прикро, — вигукує він, — коли нехтують шляхом і ним не йдуть, втрачають серце-розум і не знають, що треба шукати його знову! Коли чийсь птахи або собаки губляться, люди розуміють, що їх треба відшукати, але коли вони втрачають серце-розум, то не розуміють, що треба відшукати його». Хіба не маємо в цьому «ніби у дзеркалі, у загадці»⁶⁶ притчі, яку виголосив триста років тому в іншій частині світу великий Учитель, котрий назвав себе дорогою праведності, через кого можна загублене знайти?⁶⁷ Але я відхиляюся від своєї теми. Поправність за Менцієм — це пряма й вузька стежка, якою людина має йти, щоб повернути загублений рай.

Навіть наприкінці доби феодалізму, коли тривалий мир уможливив дозвілля в житті воїнської верстви, а разом із ним — різноманітні втіхи й удосконалення в красних мистецтвах, епітет *gici*⁶⁸ (достойник, поправна людина) вважався вищим за будь-яке звання, що свідчило про досконалість у науках чи мистецтвах. Сорок сім вірних⁶⁹ — на яких стільки всього спирається в освіті наших людей — називаються зазвичай сорок сім *gici*.

У часи, коли підступність могли сприйняти за тактичну витівку, а відверту брехню — за військово-хитрість, ця мужня чеснота, відверта й чесна, була діамантом, що сяяв найяскравіше й цінувався щонайвище.

⁶³ Одна з п'яти головних конфуціанських категорій (яп. гі 義), означає відповідність дій етичним нормам і правилам.

⁶⁴ Слова Хаясі Сіхей (林子平, 1738–1793), самурая з князівства Сендай, теоретика військової справи.

⁶⁵ Слова Макі Ясуомі (真木保臣, 1813–1864), самурая князівства Аріма, мислителя, прибічника повернення реальної влади імператору.

⁶⁶ До коринтян 1:13:12.

⁶⁷ Маються на увазі, скоріш за все, слова Ісуса: «Я дорога, і правда, і життя» (Івана 14:6).

⁶⁸ 義士

⁶⁹ Надзвичайна популярна в Японії історія про 47 самураїв, які помстилися за смерть свого пана кривднику й були врешті-решт страчені за скоєне вбивство, але залишилися героями в очах суспільства.

Поправність — брат-близнюк відваги, ще однієї військової чесноти. Але перш ніж говорити про відвагу, дозвольте мені трохи затриматися на тому, що я можу назвати похідним від поправності, — воно спочатку лише трохи відрізнялося від витокового поняття, але дедалі більше віддалялося від нього, аж поки його значення не було перекручено в загальному сприйнятті. Я кажу про *giri*,⁷⁰ дослівно «поправний резон», що з часом став означати неясне почуття обов'язку, виконання якого вимагає громадська думка. У своєму оригінальному, чистому значенні *giri* означало обов'язок, чистий і простий. Отже, ми говоримо тут про *giri* щодо батьків, щодо начальства, щодо підлеглих, щодо суспільства в цілому і т. і. У цих випадках *giri* є обов'язком, бо інакше чим же є обов'язок, як не тим, що вимагає й наказує нам робити «поправний резон»? Чи не має «поправний резон» вважатися нашим категоричним імперативом?⁷¹

Витоково *giri* означало не більше ніж обов'язок, і я наважуся сказати, що його етимологія впливала з того, що в нашій поведінці, наприклад, із батьками, хоча любов і повинна бути єдиним мотивом, але якщо її немає — повинен бути якийсь інший авторитет, щоб підтримувати синівську шанобливість, і цей авторитет було сформульовано як *giri*. Цілком слушно, що цей авторитет було сформульовано як *giri*, бо якщо любов не спонукає до шляхетних учинків, то треба, аби щось спонукало людський розум, щось спонукало міркування до того, аби переконати людину в необхідності чинити правильно. Те саме стосується будь-якого іншого морального обов'язку. Коли обов'язок, якого не уникнути, стає обтяжливим, втручається «поправний резон», щоб не допустити ухилення від нього. Отже, *giri* — суворий нагляд із березовою різкою в руці, який примушує тих, хто ухиляється, виконувати те, що вони повинні робити. В етиці це другорядна сила, і як мотивація вона безмежно поступається християнському вченню про любов, котре й має бути *законом*. Я вважаю, що *giri* є результатом тих умов, що панували у штучному суспільстві — суспільстві, у якому сам факт народження й незаслужена перевага встановлювали класові відмінності, у якому сім'я була соціальною одиницею, у якому цінувалася більше перевага у віці, аніж яскравість таланту, у якому природні схильності часто мали бути принесеними в жертву самочинним рукотворним звичаям. І саме через цю штучність *giri* з часом виродилося в неясне почуття пристойності, покликане обґрунтовувати це або

⁷⁰ 義理

⁷¹ Категоричний імператив — центральний концепт філософії моралі Іммануїла Канта (Immanuel Kant 1724–1804), згідно з яким людина в усіх випадках має діяти обов'язково (імперативно) до вимог здорового глузду, пам'ятаючи про те, що будь-яка людина не може бути засобом, а лише метою.

санкціонувати те. Як, наприклад, те, чому мати повинна, якщо потрібно, пожертвувати всіма іншими своїми дітьми, щоб урятувати первістка, або чому дочка повинна продати свою цноту, щоб отримати кошти на оплату розтрат батька, і т. і. *Giri*, що витоково тлумачилося як «поправний резон», стало, на мій погляд, часто опускається до рівня казуїстики. Це поняття навіть переродилося на боягузливий страх перед докором. Я міг би сказати про *giri* те, що Скотт писав щодо патріотизму, «який, оскільки є прекрасним людським почуттям, часто стає й найпідозрілішою маскою для зовсім інших почуттів».⁷² Відхиляючись у той чи інший бік від «поправного резону», *giri* перетворився на почварну невідповідність тому, що він витоково позначав. Він знаходив собі притулок у всіляких софізмах та лицемірствах. Він міг би легко перетворитися на розплідник боягузтва, якби бусідо не мало гострого і правильного почуття відваги, духу сміливості й витримки.

⁷² Цитата з історичного роману *Waverley* («Веверлі») сера Вальтера Скотта (Walter Scott, 1771–1832), виданого анонімно в 1814 році.